

О. А. Стасевська, кандидат філософських наук, доцент,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

НОВІТНИЙ МЕНТАЛЬНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Ментальний простір є середовищем формування та функціонування системи ідей, ідеалів, цінностей, стереотипів людей і, відповідно, нації та держави, а будь-які його трансформації безпосередньо пов'язані із буттям і перспективним поступом країни. У широкому сенсі ментальний простір залежить від спрямованості і механізмів розвитку суспільства, а його стан детерміновано вмістом таких концептів: «менталітет», «ментальність» і «ідентичність». У даному контексті поняття «менталітет» і «ментальність» постають як нетотожні: перше поняття є більш загальним і розуміється як базова характеристика великої спільноти (народу, нації), її тип мислення, який ґрунтується на системі цінностей, як своєрідний стан та спрямованість групової свідомос-

ті та підсвідомі начала, що відображають уявлення цієї спільноти про навколишній світ та зумовлюють поведінкові реакції; друге – як сукупність розумових навичок і духовних настанов, властивих окремій людині або невеликій групі. В ментальності індивідуальне і суспільне органічно зливаються і стають нерозривним, тому менталітет народу постає ментальністю його окремих представників. У ментальному просторі саме менталітет є константною базою для визначення суспільством й особистістю лінії поведінки, ціннісних орієнтирів, ціннісно-нормативних настанов.

Традиційно вважається, що пріоритет у дослідженні менталітету належить французьким вченим, таким як Л. Февр, Ф. Бродель, Ж. Ле Гофф, Ж. Дюбі та ін., які відзначали його гнучкість і мінливість, характеризували менталітет як сферу «потаємних розумових структур», яка складно і опосередковано пов'язана з матеріальним життям суспільства. Ідеї французьких дослідників знайшли продовження в працях німецьких вчених, зокрема Ф. Грауса, Г. Теленбаха, які особливо відмічали стабільний і стійкий характер менталітету. До питань специфічних рис менталітету українського народу, визначення його коріння зверталися в своїх роботах В. Антонович, Д. Багалій, М. Грушевський, Д. Донцов, М. Драгоманов, О. Єфименко, М. Костомаров, О. Кульчицький, Ю. Липа, В. Липинський, І. Огієнко, Д. Чижевський, М. Шлемкевич, В. Янів та ін. Останні десятиліття розробку проблеми продовжували А. Бичко, І. Бичко, Р. Додонов, С. Кримський, В. Малахов, О. Забужко, А. Ручка, А. Нельга, Ю. Римаренко, В. Храмова, В. Шинкарук та інші вчені. Більшість із них вважають, що духовний світ українців можна умовно охарактеризувати трьома групами рис – духовність, індивідуалізм, емоційність.

Структура національного менталітету включає в себе дуже багато рівнів і компонентів, однак, на наш погляд, атрибутивне значення мають такі: «архетиповий» компонент менталітету – система архетипів і компонентів колективного несвідомого; когнітивний компонент – образ світу і способи мислення колективного суб'єкта; ціннісно-смісловий компонент – система цінностей, ціннісних орієнтацій, ідеалів, норм; емоційний компонент – оцінки, емоції, почуття; поведінковий компонент – мотиви і стереотипи поведінки. Відзначено, що кожен із цих компонентів має несвідомий і свідомий рівні, і феномен національного менталітету володіє стійкими і нестійкими структурними станами. Все це разом утворює так званий «ментальний простір» (термін «ментальний простір» був введений Ж. Фоканье в 90-ті рр. ХХ ст.) – область функціонування менталітету, а також його результату, вираженого у формуванні соціокультурної ідентичності.

Ментальний простір має декілька базових центрів (точок), на основі яких відбувається ідентифікація членів соціуму, а також циркулює ментальність

особистості. Потужні зовнішні впливи/зміни (економічні, політичні, гомогенність національного середовища тощо) або поява кризового (хиткого) менталітету зумовлюють трансформацію ментального простору суспільства, що виявляється у розвитку нових ментальних структур і оновлення змісту існуючих. Зміни ментального простору відбуваються згідно з тенденціями розвитку суспільства. Ментальний простір сучасного українського суспільства трансформується під впливом таких факторів: по-перше, ускладнення структури суспільства. Економічні перетворення кінця ХХ – початку ХХІ ст. зумовили посилення соціальної диференціації і поляризацію населення за критерієм рівня добробуту; по-друге, в процесі демократизації українського суспільства поширюється можливість вибору, багато в чому пов'язана з формуванням нового набору потреб і цінностей. Формуються нові ментальності різних соціальних груп, що відрізняються змістом. Слід зазначити, що ментальність особистісна (групова) досить динамічна, оскільки її компоненти представлені на зовнішньому (психосоціальному) рівні, більш сприйнятливому до зовнішніх впливів, на відміну від глибинного (психогенетичного) рівня; по-третє, глобалізація розширила інформаційний простір і сформувала новий тип мислення людей, змінила просторові межі і доступність інших культур, що сформувало специфічне світосприйняття і світобачення.

Функціонування ментальних конструктів приводять до формування ідентичностей – процесу самоідентифікації індивіда/групи протягом життя на базі наявних ментальних структур. На думку С. Гантінгтона, ідентичності утворюють певну ієрархію. Серед численних видів соціокультурної ідентичності слід виділити найбільш значущі в контексті сучасності – національну і соціальну ідентичності. Основними принципами формування ідентичності є аскриптивний, культурний, територіальний, політичний, економічний, соціальний та ін. Існує дві основні концепції формування національної ідентичності: етнічно-расова, в основі якої лежить аскриптивне джерело, і культурна, яка спирається на культурне джерело. Їх можна позначити як альтернативні, хоча, в той же час, вони є компліментарними.

Суперечливість національної складової соціокультурної ідентичності зумовлена сьогодні й тим, що фундаментом самоідентифікації людини може бути не походження, а свідомо визнана на рівні особистості близькість до певних національних ментальних і ціннісних настанов. Менталітет українського народу має історично зумовлену регіональну забарвленість: він у просторовому розумінні розкладається на регіональні менталітети і на менталітети соціальних груп. У сучасній Україні саме субкультурні форми менталітету є визначальними у поведінкових виявах, тому що особистість

у повсякденному житті ідентифікує себе, перш за все, як члена певної соціальної структури, потім – як представника регіону і тільки після цього – як представника українського народу.

На вітчизняному ґрунті проблема соціокультурної ідентичності обумовлена культурною глобалізацією, однак поряд з цим існують і внутрішні специфічні обставини: поліетнічність та полікультурність українського суспільства, його соціальна розшарованість, яка спричинює роз'єднаність щодо цивілізаційної та культурно-історичної орієнтації України в світі. С. Гантінгтон зазначає, що глобалізація призвела до необхідності «перевизначення» людиною своєї ідентичності. Глобальний світ прибрав кордони, знівелював межі національної і соціальної ідентичності, зумовив тенденцію поширення універсальних цінностей, життєвих настанов, ідеалів, духовних і матеріальних потреб – що стало підставою для утворення транснаціональної ідентичності, яка торкнулася й України, стала альтернативою і причиною кризи національної ідентичності. Суб'єктом транснаціональної ідентичності є людина, яка проживає в іншій країні, в умовах чужої культури й іншого менталітету, проте не перериває зв'язку з Батьківщиною і є носієм її національного менталітету. Водночас необхідність соціалізації зумовлює процес інтеріоризації норм, цінностей, настанов, що перманентно трансформує ментальність індивіда. Так відбувається формування синтезованої ментальності, що й стає основою транснаціональної ідентичності.

Новітній ментальний простір українського суспільства є результатом синтезу власних історико-культурних процесів та впливів-нашарувань глобального світу. Сьогодні українське суспільство змушене демонструвати й утверджувати свою ментальну специфічність, втім реальність активно впливає на ментальність окремих людей, робить її хиткою та неусталеною, а особистісна кризова, стресова невизначеність ускладнює процес національної ідентифікації.

За умов стабільного розвитку соціальної системи ментальний простір може зберігати відносну усталеність, втім, у разі кризи суспільства ментальні структури також потрапляють у зону бифуркації. В умовах сучасного українського суспільства, через ускладненість геополітичної ситуації, внаслідок різного роду деструктивних політичних подій, тривалої ситуації «розмитості» ціннісних орієнтирів, акцент зміщується на домінування соціальної ідентичності. Соціальна ідентичність є важливою для окремого індивіда і вона формується на рівні інтегрованості індивіда в соціальну групу – так, наприклад, зростає значимість родинних та інших міжособистісних форм спілкування. Таким чином, сьогодні в українському суспільстві наявною є флюктуююча національна ідентичність, що актуалізує проблему традиційних, перевірених

часом, духовних цінностей: добро, свобода, сенс життя, справедливість, совість, взаємоповага, людська гідність, людяність, сімейні цінності і т. п. Теоретична і практична значимість проблеми трансформації ментального простору вимагає подальших спеціальних досліджень, що дозволить більш ґрунтовно осмислити духовні проблеми сучасного українського суспільства.